

В.А. Ткаченко,
доктор економічних наук, професор, академік АЕН України,
м. Дніпропетровськ

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЯК ЗАСІБ ВІДТВОРЕННЯ ТА ПОНОВЛЕННЯ ЄДНОСТІ ВИРОБНИЧИХ СИЛ І ВИРОБНИЧИХ ВІДНОСИН

У роботі відтворено концептуальний погляд на єдність виробничих сил і виробничих відносин у сучасних суспільних структурах виробництва, що виражають активне відношення людей до накопичення матеріальних благ, як показника духовного розвитку суспільної формації.

Взагалі, якщо дотримуватися канонів класичної теорії, то «виробничі сили — це система суб'єктивних (людина) і матеріальних (засоби виробництва) елементів, що відтворюють активне відношення людей до природи, яке полягає у матеріальному і духовному освоєнні і розвитку її багатств (цінностей), в процесі чого відтворюються умови існування людини та виконується процес її розвитку» (переклад з російської мови автора) [1, с. 964].

Але ж початок ХХІ століття віддзеркалив нові соціально-гуманітарні трансформації, які вимагають нових підходів щодо визначення змісту і якості виробничих сил, які не тільки б окреслювали, але й обумовлювали б пріоритетні параметри глобального соціально-екологічного й духовного порядку сучасного світу та визначали б ті технологічні зрушення, що формували б підґрунтя подальшого економічного розвитку. Не має сумнівів, що ключова роль технологічного базису в процесі економічного зростання більшості країн світу є їх державним пріоритетом структурних зрушень в економіці. Водночас сфера впливу наукоємних технологій обмежується не тільки системою економічних відносин, але й такими соціально-суспільними важелями, як ВВП, обсяг промислового виробництва, зайнятість населення (величина безробіття), продуктивність праці та надійність і довговічність технологічного обладнання, а також змістом суспільної формації, яка, у свою чергу, формується й існує під впливом саме технологічних новацій.

Немає сумнівів, що саме технологічна база суспільства визначає темпи економічного зростання більшості країн світу, як тих, що вважаються провідними, більш розвиненими, так і тих, що тільки на початку великих зрушень. Саме в сьогоденні за такого підходу з'явилася нова концепція, що дістала назву «технологічного способу виробництва» як динамічної системи технологічних відносин. Вважається, що виробничі відносини в сьогоденні, завдяки оптимізації

внутрішніх виробничих процесів, трансформувалися в систему технологічних відносин, за яких характер внутрішнього їх змісту визначається характером операції чи переходу в технологічному процесі. Саме завдяки послідовним змінам у технологічному способі виробництва визначається характер технологічного розвитку, їх впливу на структурні зрушення в економіці взагалі, завдяки чому одна система технологічних відносин на основі діалектики внутрішніх процесів переходить в іншу. Відбувається природна трансформація всієї соціально-суспільної формації.

Ключова роль технологічного фактору в процесі економічного зростання більшості країн світу сучасності матеріалізується через систему державних технологічних пріоритетів, які формують і поновлюють технологічну базу суспільства та трансформують систему технологічних відносин, що, у свою чергу, визначають характер та стратегію соціально-економічного зростання суспільства тієї чи іншої формації.

Визначаючи багатовекторність науково-дослідних і проектних розробок у сфері поновлення технологічної бази, слід відзначити, що найменш дослідженими залишаються питання їх економічної суті, визначення їх цінності та інтелектуальної власності, як елементу національного багатства країни, як характеру технологічних відносин і у сфері виробничих сил, і у сфері виробничих відносин.

Виробничі відносини сьогодення — це сукупність технологічних, технічних та економічних відносин між членами суспільної формації, що формуються в процесі виробництва залежно від його характеру й рівня та відносин власності, обумовлюючи технологічну базу та соціально-економічну структуру суспільства. Це відносини, що слід розглядати не тільки як взаємодії між людьми, які є головним ланцюгом (точніше, механізмом) відносин у соціально-економічній системі, але й як відповідні взаємодії між суспільною формацією й Природою. Матеріалізація цих взаємодій формує нову концепцію технологічної бази суспільства (її виробничі сили) та надає динамічності розвитку інтелектуального потенціалу, що, у свою чергу, визначає характер технологічної основи виробництва шляхом послідовної реалізації знань та зміни виробничих відносин. У результаті чого саме зміни в техно-

логічній базі суспільства мотивують зміни в соціально-економічній системі тієї чи іншої суспільної формації, що базується на підґрунті технологічного способу виробництва як динамічної системи технологічних відносин.

Таким чином, ми отримуємо можливість проектування концепції регулюючих параметрів розвитку моделей соціально-політичних і соціально-економічних систем, що можуть водночас урахувати виробничий потенціал суспільства й виробничі відносини людей, технологіну базу й соціально-політичні та соціально-економічні підґрунтя, екологічні суб'єктивні й суб'єктивні чинники розбудови соціально-суспільної формації, невід'ємною часткою якого являється моральний та духовний імператив. При цьому поступальний розвиток соціо-суспільної формації тієї чи іншої цивілізації являється основою соціально-економічною закономірністю соціокультурної динаміки розвитку. Це говорить про те, що такий вид складних саморозвивальних систем не можна розглядати з відривом від інших, навіть, на перший погляд, малозначущих чинників, зовнішнього впливу чи індивідуальних підходів.

Науково-технічна революція сучасності пропонує шлях до громадянського природного суспільства та суспільного виробництва, у технологічному відношенні незрівнянно більш складного, ніж минуле чи, навіть, сучасне в найбільш розвинених країнах. Непомірно зростають вимоги до професійної компетентності й соціальної відповідальності не тільки тих, хто працює в тій чи іншій галузі виробництва, обслуговування, соціокультурній чи освіти й охорони здоров'я, але всіх членів суспільства, навіть дітей і немовлят, як складових загального інтелектуального й соціокультурного потенціалу суспільної формації. А обмін виробничою, соціальною й економічною інформацією, виходячи з сукупності технологічної бази, стає все більш глибоким, значущим та багатограним. Щоб успішно функціонувати така складна соціально-економічна саморозвивальна суспільна система має потребу в універсальному багатогранно підготовленому робітнику чи службовцю, який володіє знаннями у своїй професії та науковим світопізнанням.

Сьогодні визнає, що інноваційна діяльність у галузі вдосконалення технологічної бази для складних саморозвивальних соціально-економічних систем є одним із стратегічних чинників розвитку, основним чинником стратегії як держави в цілому, так і окремих підприємств різного підпорядкування й форм власності. В основі занепаду й зростання національної економіки лежать не економічні показники й соціальні чинники (вони є похідними), а техніко-технологічний потенціал виробничих сил [2]. Ось чому головним чинником функціонування складних соціально-еконо-

мічних саморозвиваючих систем є не статична конкуренція поміж суб'єктами виробництва чи країнами, а потенціал виробничих відносин через конкуренцію з боку нових виробів чи послуг, що базуються на нових технологіях як результату творчого використання сукупного потенціалу суспільства, галузі, підприємства, фірми. Саме інноваційна діяльність через удосконалення, виготовлення, упровадження та використання прогресивного обладнання на підприємствах створює необхідні умови для процесів пошуку та розробки новітніх технологій, що, у свою чергу, трансформує виробничі відносини через системи організації виробництва та вдосконалені методи управління ним. То є процеси безперервного та прискореного техніко-технологічного, технологічного й організаційного оновлення суспільного виробництва через трансформацію виробничих сил є незворотнім та мобілізуючим весь інтелектуальний потенціал у відтворенні виробничих відносин.

При цьому слід зазначити, що фізичне спрацювання технічних засобів виробництва відступає «на задній план» порівняно з моральним старінням утильних у нього знань. На протязі декількох років використання, а іноді вже під час будівництва (створення) підприємства, що має протягом деякого часу випускати це обладнання, старіють і техніка, і технологія. Процес охоплює не тільки уречевлені в технологічному обладнанні, у виробничих силах загалом, а й живі знання, носієм яких є творча ініціативна діяльність кожної людини, що не може не позначатися й на виробничих відносинах.

У безперервний цикл оновлення предметно-речових та суб'єктно-особових виробничих сил науково-технічна революція на кожному із своїх переходів трансформує і виробничі відносини. У сьогоднішній ж вона внесла безпрецедентну інверсію: уперше в історії соціально-економічного розвитку темпи зміни поколінь техніки (виробничі сили) стали стрімко випереджати темпи зміни поколінь працюючих (виробничі відносини), що не може не викликати диспропорції оновлення та розвитку. Тепер уже протягом життя одного покоління людей, упередових галузях суспільного виробництва відбувається зміна декількох поколінь техніки, яка суттєво впливає на трансформацію виробничих сил. І цей процес змінює соціально-економічну сутність суспільства, трансформуючи в свою чергу і виробничі відносини. Опосередковані і, тим більш, віддалені у часі соціо-суспільні наслідки науково-технологічного розвитку, не те, що широкою громад кістю, але й державними інституціями та більшістю науковців, у повній мірі не усвідомлені. Між тим, проблеми суспільно-економічного реформування, як у нас в державі, так і

за кордоном, потребують нагального усвідомлення та наукового пошуку. Результати наукових досліджень за останні 5—6 років підтверджують, що не розібравшись в питаннях теорії, не внівши прозорості в поняття економіки, технологічної організації виробництва та управління ним, неможливо розв'язати питання практики удосконалення взаємодії виробничих сил і виробничих відносин [3, с. 159—164].

Розглядаючи історико-графічні цикли розвитку суспільства людей, неможливо не помітити, що таким чином, як промислова революція не породила первочаткові уречевлені засоби виробництва з нічого (за умови відсутності зразків), науково-технічна революція не створила виробничу силу знань на пустому місці. Але ж обидві ці технологічні за своєю суттю революції послідовно, крок за кроком трансформували існуючі, як і попередньо необхідні умови виробництва в його відносно самостійні й визначальні чинники: перша перевтілила ручні інструменти в машини, а первинне ремесло в промислову індустрію; друга, разом з емпіричним знанням і збагаченим досвідом, трансформувала в індивідуальну творчу економічну діяльність системне використання потенціалу їх інтелекту, без якого практично не можливе ідентифікувати виробничі сили й виробничі відносини. Головним же наслідком цих двох революцій є те, що вони не тільки передбачили можливості, але й підготували підґрунтя для третього виду — інтелектуальної революції, сутність якої полягає у використанні першооснови суспільного розвитку — сукупного інтелектуального потенціалу. Такий підхід формує базис нового напрямку філософської думки — філософію соціально-економічних відносин в умовах нестабільності й непередбачуваності динаміки суспільного розвитку. Якщо найбільш опосередковано давати оцінку досягненням у цьому напрямку, то слід розглядати цей підхід з позицій теорії складних саморозвивальних соціально-економічних систем [4]. Для таких систем притаманним є поняття стану, коли система, її стан обґрунтовується у визначений термін часу й обумовленому просторі. Динаміка таких систем проявляється у зміні її стану внаслідок впливу зовнішнього середовища та властивостей внутрішнього стану у визначений термін. А основними засобами виробництва є не трудові, матеріальні й фінансові ресурси, а інтелектуальний потенціал людей, їх мозок, який визнано дивовижним, непередбачуваним і неосяжним механізмом суспільного розвитку.

Принципово важливі відмінні властивості функціональних процесів самоорганізуючихся систем полягають у тому, що на тлі одноманітного збільшення чи зменшення параметрів системи можливі раптові неочікувані зміни її стану. Система зазнає впливу про-

цесів біфуркації, а це вже притаманне катастрофі, що обумовлене нелінійними зв'язками між елементами й процесами.

Звичайно, для відкритих систем з нелінійними зворотними зв'язками подібний по суті катастрофічний стан, як правило, значно складніший, ніж звичайний процес біфуркації з дійсно катастрофічними наслідками. Опісля проходження стану біфуркації подальша еволюція системи перестає бути однозначною: вона функціонує по одному з альтернативних сценаріїв, що значно відрізняються. Поведінка такої системи після проходження кордону катастрофи стає парадоксальною, немов би роздвоєною. Причому в діяльності цих напрямків фундаментальну роль починають набувати випадковості, другосортні фактори, з енергією подвоєною керуючою інституцією, її людським потенціалом інтелекту [5]. Саме в такому стані знаходиться наша держава як велика саморозвивальна соціально-суспільна система, де головну роль відіграють другорядні впливові процеси політичних партій і окремих горе-політиків. І нічого «гріха потайки тримати», вони сьогодні відіграють головну роль і справляють вирішальний вплив на перехід системи на той чи інший еволюційний, як правило, розроблений, фальшивий сценарій. І відбувається це тільки тому, що в царині критичної точки цим другорядним, надуманим процесам ніщо й ніхто не заважає, а саме соціально-економічна, політична, культурна система втратила стійкість, вийшла з режиму самоуправління.

У повсякденному житті люди все частіше й частіше стають перед ситуаціями, які потребують від нас усе нового рівня пізнання можливого та усвідомлення необхідного для прийняття кваліфікованих, оптимально ефективних управлінських рішень від яких залежить гідний вихід із тої чи іншої ситуації. Досвід пізнання можливого та рівень усвідомлення необхідного неможливо визначити кількісними показниками — це більш біоенергоінформаційна субстанція, яка нас огортає, нами керує, нас удосконалює, заставляє жити в любых умовах доки функціонує програмний комплекс кожного з нас — мозок.

Вивчаючи досвід минулих століть, ми усвідомлено розуміємо, що благополучне існування кожної країни, її розвиток, а також розвиток тієї чи іншої соціально-суспільної формації історично формувався на рівні використання природних, трудових і матеріальних ресурсів у сукупному інтелектуальному потенціалі цих країн. Прогнозуючи майбутнє, ми все частіше переконуємося, що ці ресурси з кожним кроком уперед втрачають своє значення.

Зростає лишень сукупний інтелектуальний потенціал суспільства плюс рівень сукупних знань соціально-суспільної формації. Зараз не тільки високорозви-

нені країни, але й ті, що намагаються ними стати, усе більше й більше конкурують не якістю товарної продукції, яка теж має гідне значення, а рівнем сукупних знань суспільства. І саме це стає новим «полем брані» як для країн, так і для її суб'єктів виробництва.

З болем і жалем у душі високоінтелектуальні вчені України намагаються осмислити те, що не піддається усвідомленню: маючи багатющі природні ресурси, золоті руки працівників, найбагатші можливості великих інвестицій у розвиток і бути державою «третього світу», і все це тільки через те, що державою керують низькоінтелектуальні безграмотні себелюби — люди, які ніяк не можуть усвідомити, що вирішальним чинником виживання, стабілізації і розвитку є першокласні виробничі сили на основі новітніх технологій та високовпорядковані виробничі відносини на основі інтелектуального потенціалу й духовності — це наші люди та їх рівень знань.

Для України все залежить лише від уміння направляти в необхідне річище роботу умів, того самого дивовижного й неосяжного механізму, який може швидко й надійно розробляти та запускати у виробництво нові й нові першокласні моделі й виробничих сил, і виробничих відносин, які здатні забезпечити не рух, стрімкий політ у майбутнє.

Розробляючи на цій основі соціосинергетичні моделі у повній відповідності матеріалістичному розумінні історії, ми водночас отримуємо можливість урахувати достатньо повну сукупність чинників, роль кожного з яких на тому чи іншому відрізку історичного буття може бути різною залежно від конкретних умов. Але в повній сукупності стратегічного бачення вони дозволяють проектувати динамічні моделі соціокультурного й економічного розвитку. Відтворюючи таким чином складний синтез процесів, ми отримуємо можливість реалізації саморозвитку соціально-суспільної системи в повній відповідності філософії розвитку С. Булгакова, згідно з його «Философией хозяйства» — «... сделать подлинным центром эволюционных моделей непосредственно самого человека с его творческой самобытной индивидуальностью» [6].

Отже, потрібна методологія, що дозволяла б програмувати найбільш ефективні сценарії соціокультурного розвитку, головним критерієм оцінки яких був би інтелектуальний потенціал. Бо ж уже сьогодні у високорозвинених країнах сукупний інтелект суспільства складає основну частку національного валового продукту та виступає в ролі головної складової виробничих сил і виробничих відносин. І саме через це проблема створення умов і конкретних механізмів оперативного перевтілення сукупного інтелектуального механізму в інтелектуальний капітал як фундаментальної основи розвитку суспільства є надзвичайно акту-

альним, пріоритетним державним інноваційним соціосупільним завданням. Причому, мається на увазі не створення якоїсь інституції управління, а національна ідея всезагальної інноваційності як «образ думки», який стосується кожного й усіх, інноваційність усього й скрізь на основі уявлення, натхнення, неповторності, творчої ініціативи. Інноваційність на основі сукупного інтелектуального потенціалу як технологічної бази зростання та відтворення сукупного інтелектуального потенціалу суспільства, його виробничих сил, як технологічної бази й виробничих відносин на основі духовності та толерантності. Це означає, що інноваційність повинна бути в більшості аспектів діяльності не тільки кожного індивідуума, а всього підприємства, організації, фірми.

Тож, якщо ми маємо намір зрівнятися з високорозвиненими країнами в їх розвитку й обійти їх, ми повинні переглянути своє відношення і щодо організації виробничих сил, і щодо управління виробничими відносинами, і щодо координації темпів зростання й розвитку. Для цього нам необхідна інноваційність на всіх рівнях, слід переглянути всі аспекти нашої діяльності: нашу місію, нашу стратегію, темпи використання як запозиченого, так і накопиченого власного досвіду, шляхи найбільш раціональної та ефективної роботи. Змістом усього цього є переосмислення того, що і як ми робимо, моделювання нових підходів до нашого життя, створення умов конкурентних переваг як у виробничих силах, так і, тим більше, у виробничих відносинах. Тим більше, що досвід у цьому напрямку у нас є власний.

Необхідно відмітити, що революційні перевтілення соціально-суспільних систем у період їх розвитку виникають періодично протягом тисячоліть: і коли з'являлись електрострум та двигун внутрішнього згорання, і коли появлялись телеграф, радіо, телефон та телевізор, і коли з'явилися оргтехніка, комп'ютер та інформаційні технології, і в періоди розвитку ринкових відносин і т.п. І кожного разу суспільство піддавалось серйозним змінам в організації виробничих сил та системах оперативного управління виробничими відносинами. Причому організаційна структура виробничих сил завжди розглядалася як пасивна статистична характеристика внутрішнього наповнення системи організації суспільства, що формувалася протягом століть його розвитку. При цьому процеси реструктуризації пов'язувалися з реформуванням технологічної бази, впровадженням нових організаційних, інформаційних та управлінських технологій, що суттєво позначалося й на внутрішньому укладі суспільства, на його місці в зовнішньому середовищі, на його зв'язках із зовнішнім середовищем.

Ось тут треба відмітити, що люба організація, як

соціально-суспільна система, точно так же, як і організація як технологія, як процеси, має суттєво неоднорідну внутрішню структуру по складу суб'єктів і технології їх діяльності. Ось чому однією з основних умов існування (функціонування) і розвитку будь-якої організації є наявність загальної цілі її суб'єктів та кожного індивіда цих суб'єктів. Причому цілі поділяються на дві категорії: організаційні (формальні) й автономні (неформальні: непередбачувані й невизначені). Організаційні цілі саморозвивальних систем чітко структуровані і проєктуються на основі місії організації як суспільно-соціальної системи, яка, у свою чергу, трансформується в конкретні цілі суб'єктів системи. І таким чином формується розгалужена система цілей: від більш загальних і довгострокових цілей на верхньому рівні до більш конкретних і короткострокових — на нижньому. А якщо на базі всієї сукупності цілей (як формальних, так і неформальних) спроектувати багатомірну модель, або поле цілей, де цілі будуть представлені у вигляді векторної форми, то однорідність (однонаправленість) чи неоднорідність (різнонаправленість) загальної картини може говорити про ступінь конфліктності структури організації.

Аналізуючи функціонуючі соціосистеми, доцільно зробити висновок, що, по-перше, існує поле цілей, на яке потрапляють і реалізуються як організаційні, так і автономні цілі; по-друге, організаційні цілі піддаються формалізації й проєктуються у вигляді організаційної технології, а автономні цілі, як правило, є самодостаточними: непередбачуваними й невизначеними, і реалізація їх залежить тільки від інтелектуального рівня. Отже, у разі відсутності сильної системи підтримки формальних цілей системного управління, вільний простір поля цілей заповнюється автономними цілями. Що й відбулося в соціосистемі нашої держави.

Слід підкреслити, що завдяки тому, що автономні цілі простіші за своєю структурою (вони мають більш просту організаційну структуру, їх ціллю є задоволення потреб більш низького рівня, формуються на основі особистих, а не суспільних цілей, мають простішу систему реалізації), — вони скоріш упроваджуються, але менш ефективні, і від них складніше позбавитися, а тому вони виводять організацію на хибний шлях, система втрачає управляемість.

Таким чином, не структурування саморозвивальних складних соціосистем має, по крайній мірі, дві принципові характеристики: по-перше, превалювання автономних цілей над організаційними перенацілює увагу зовнішніх факторів на внутрішні взаємовідносини — система стає менш врівноваженою й менш здатною до реагування на зміни зовнішнього середовища, збільшується вірогідність прийняття не тільки неефективних, а й невірних рішень; по-друге, прева-

лювання силових і переговорних відносин збільшує конфліктність як окремих індивідів, так і суб'єктів управління, управлінських інституцій і, як наслідок, знижується сама ефективність системи.

По мірі розвитку виробничих сил і виробничих відносин підвищення життєвого рівня, формування різноманітних потреб людей і переходу їх до внутрішніх ціннісних настанов, саморозвивальні системи мутували, змінювали усталені форми організації та вдосконалювали свою внутрішню структуру. У цьому плані слід підкреслити найхарактерніші чинники, що відображали внутрішній характер саморозвитку:

— провідну роль у такому творенні відіграють робітники інтелектуальної сфери, їх сукупний інтелектуальний потенціал; від них більшою мірою залежить успіх, ніж від власників виробничих сил; вони володіють значно більшою свободою, ніж традиційно найманий персонал; вони, як правило, вважають за краще працювати не на фірму, підприємство чи організацію, а разом з нею, працювати як колеги, а не підлеглі;

— виробнича діяльність суб'єктів соціосистеми перестає бути сукупністю технологічних операцій та окремих технологічних переходів, перевтілюючись у єдиний виробничий процес, в основі якого інтелектуальний потенціал кожного й усіх; у результаті чого вирішальні позиції займають спеціалісти з високим інтелектуальним потенціалом, які володіють найбільш повною та адекватною інформацією щодо плину цього єдиного процесу;

— найважливішим елементом, що визначає єдність суспільства, організації, підприємства, фірми, стає не проста матеріальна залежність індивідів, у рамках якої на основі духовності моральна єдність забезпечується станом взаємної довіри.

Тож, з часом суспільна формація, як і будь-яка складна соціально-економічна саморозвивальна система, проходить через сутнісну трансформацію, що зумовлюється різким зростанням сукупного інтелектуального потенціалу в забезпеченні її діяльності, унаслідок чого традиційні чинники власності на засоби виробництва втрачають своє основоположне значення, віддаючи пріоритети інтелектуальному потенціалу.

За такого підходу належну оцінку слід надати реальному місцю в економіці розвинених країн високотехнологічним компаніям, для яких технологічний прогрес, завдяки пониженню вартості технологій, підірвав їх позиції. Це призвело до того, що все більше й більше висококваліфікованих спеціалістів знаходять можливості втілення своїх здібностей у невеликих фірмах, що відрізняються високою мірою свободи індивідуальної діяльності, без орієнтованих напрямків на традиційно розуміючу економічну ефективність. Усе

це призводить до широкого розповсюдження структур малого та середнього бізнесу, які можуть бути організовані з мінімальними інвестиціями й основним надбанням яких є інтелектуальний потенціал та природні здібності їх засновників. Розвиток малого та середнього бізнесу потребує не поєднання основних виробничих сил, а зміни моделі виробничих відносин на основі партнерства творчих індивідуальностей, цілі яких набувають більш неекономічного характеру, а самі вони стають не стільки елементами суспільства, скільки спільністю гурту. Саме ці творення організують індивідуальну творчу економічну діяльність не на основі директив чи наказів, не на основі рішень більшості чи, навіть, консенсусів, а на підґрунті внутрішнього ініціативного погодження цілей та намірів індивідів. Уперше мотиви діяльності виявляються вище, ніж її стимули. Це організація діяльності на основі єдності світогляду й духовності кожного, на ос-

нові використання інтелектуального потенціалу кожного й у сукупності всіх.

Література

1. **Большой** экономический словарь. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Большая Российская энциклопедия; СПб.: Норинт, 1999. — 1456 с.: ил.
2. **Туган-Барановский М.И.** Политическая экономия. — К.: Наук. думка, 1994. — 263 с.
3. **Ткаченко В.А.** В поисках новой парадигмы отношений общественного развития // Вісн. екон. науки України. — 2007. — №1. — С. 159—164.
4. **Ляшенко В.И.** Регулирование развития экономических систем: теория, режимы, институты. — Донецк: ДонНТУ, 2006. — 668 с.
5. **Лесков Л.В.** Знание и власть. Синергетическая кратология. — М.: СИНТЕГ, 2001. — 100 с.
6. **Булгаков С.Н.** Философия хозяйства. — М.: Нов. технологии, 1999. — 367 с.